

*О. М. Коваленко,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту і економіки,
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ СУЧАСНОСТІ

*О. Kovalenko,
candidate of economic sciences, associate professor,
Chair of management and economy, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts*

TRANSFORMATION OF PROPERTY RELATIONS IN TERMS OF MODERN INSTITUTIONAL CHANGES

Стаття присвячується особливостям відносин власності як одній з основних проблем сучасної політичної економії. У статті розкрито основні риси економіки постіндустріального типу, і оцінюється її вплив на зміст, структуру та форми власності. Результатом такого впливу є багатосуб'єктність власності, що не лише розширює й ускладнює внутрішню структуру суб'єктів власності, але й вносить істотні корективи у її зміст.

The article deals with specific features of property relations as one of main problems of modern political economy. Main features of postindustrial economy are revealed and its influence on essence, structure and forms of property are analysed. Property multisubjectivity is the result of this influence, so the internal structure of property subjects expands and complicates, that makes the essential adjustments of its essence.

Ключові слова: відносини власності, багатосуб'єктність власності, економіка, що ґрунтується на знаннях, нова економіка, інтелектуальна власність.

Key words: property relations, property multisubjectivity, knowledge-based economy, new economy, intellectual property.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток науки зазвичай супроводжується її диференціацією, результатом чого є поява різних напрямів і формування нових теорій. Це закономірний процес, що відображає ускладнення об'єктів науки та наших знань про них. Нова парадигма, нова філософія сучасної політичної економії включає в поле об'єктів і предмету дослідження політичні інститути, соціальні, цивілізаційні чинники економічного розвитку, які забезпечують якісну трансформацію людини та суспільства як умови та мети цього розвитку.

Ключовими інститутами, які є основою економічного розвитку на будь-якому історичному етапі функціонування економічних систем і суспільства, визнаються інститути власності, капіталу, праці, влади та мотивації. Жоден з цих інститутів не зникає в процесі завершення життєвого циклу певної економічної системи, її переходу з одного якісного стану в інший, трансформуючи, водночас, свої форми прояву та функції, розвиваючи та поглиблюючи сутність, забезпечуючи нову якість як економічного та соціального розвитку суспільства в цілому, так і людини, зокрема.

Під впливом нової економіки формується новий за характером та механізмам реалізації інститут власності, коли останній, не лише ускладнюється за структурою (ієрархізується) і організацією (стає мережеподібний), але й стає більше рухливий, набуваючи нових форм, забезпечуючи їхній правовий захист, прибігаючи до віртуалізації. А серед об'єктів власності все більшу роль відіграють ті з них, котрі

відображають фінансові, правові, інституціональні елементи, здатні господарювати, приймати рішення (економічні та неекономічні за своєю природою), перерозподіляти отриманий дохід.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженню економічної власності присвячено багато робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Трансформації прав власності присвячені роботи прихильників теорії прав власності: С. Авдашева, А. Денисова, Дж. Гелбрейта, Дж. Коммонса, Р. Коуза, Р. Капелюшнікова, Д. Норта, Г. Міна, А. Оноре. Модифікацією форм власності в умовах неоекономіки займалися Л. Абалкин, А. Грязнова, В. Іноземцев, С. Ленська, А. Никифоров, М. Федорова, В. Якубенко. Дослідженню специфіки відносин власності під впливом інформаційно-комунікаційних технологій у результаті дії фактору глобалізації економіки присвячені роботи Е. Авдокушина, С. Глазьева, А. Нецадіна, В. Черковця, Ю. Яковця.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Разом з тим, недостатньо вивченими залишаються як теоретичні, так і методологічні аспекти трансформації інституту власності в умовах ускладнення соціально-економічних відносин сучасного суспільства. Це й визначило вибір теми дослідження.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Власність становить основу всіх господарських систем. Вона виступає як складне явище, котре має безліч властивостей, ознак і якостей, виражається в різноманітних формах, що дає підставу бути об'єктом аналізу різних областей наукових знань. Форма відносин власності визначає економічний лад суспільства. Відносини власності мінливі, тобто вони еволюціонують разом із трансформацією всієї економіки та суспільства в цілому.

Використовуючи поняття власності важливо відокремити її економічний зміст від юридичного. Економічна дійсність дає приклад невідповідності між юридичними правами власності та реальним процесом її контролю і функціонального використання. З юридичної точки зору в першу чергу важливим є законодавче закріплення тих чи інших прав за суб'єктом господарської діяльності. З економічної точки зору особливої ваги набуває саме фактичне володіння пучком прав власності. Завдяки економічному аналізу ми визначаємо, яка структура прав власності дозволяє отримати найкращі економічні результати.

Економічна реалізація інституту власності в ринковій економіці містить три рівні: реалізацію права власності; реалізацію обов'язкових правовідносин власності та реалізацію економічного змісту власності. Серед величезної кількості існуючих визначень прав власності, два виражають їх зміст найточніше. З погляду виконуваної соціальної функції права власності є певними "правилами гри", котрі регулюють взаємини між людьми із приводу обмежених ресурсів, а з погляду їхнього внутрішнього змісту — як "пучки правомочностей", котрими володіють окремі агенти [1].

У змісті поняття "форми реалізації власності" виділяються два підходи. У вузькому значенні під формами реалізації власності розуміються конкретні форми доходу (прибуток, рента, відсоток, оренда плати, дивіденд і ін.). У більш широкому значенні власність реалізується в різноманітних відносинах і формах соціально-економічного, юридичного й психологічного змісту.

Саме форми реалізації роблять власність реально відчутною, багатогранною, пов'язують її з системою різноманітних суспільних відносин. Власність не є простим набором законодавчо закріплених майнових прав. Чим складніші форми власності в економіці, тим складнішими і різноманітнішими є інститути, що забезпечують її функціонування. Форми власності можуть як доповнювати одна одну, так і вступати в конфлікт, дезорганізуючи економічні процеси.

Наявність різноманітних форм власності дає підставу стверджувати, що вони перебувають у постійному русі, зміні та розвитку. Розвиток форм власності відбувається по спіралі, де на кожному витку ці форми збагачуються і відтворюються в новій якості. Протиріччя в системі відносин власності, що значно впливають на зміст інституту власності, можна розділити на три групи:

— протиріччя, що відображають невідповідність конкретних форм власності специфіці техніко-технологічних процесів, рівню їхньої концентрації;

— протиріччя, що виникають усередині конкретних видів власності в результаті розвитку та поглиблення розходжень, невідповідностей окремих елементів їхніх внутрішніх структур;

— протиріччя, що виникають у процесі взаємодії різних форм власності як на основі проведення державою політики протекціонізму щодо певних форм, так і на основі конкуренції між видами власності.

На відміну від панування однієї форми приватної власності у глибоко диференційованих класових суспільствах, приватна власність є неоднорідною. Це загострює проблему розподілу прав власності, особливо коли об'єктом власності володіють кілька осіб. Прикладом цього можуть бути роботи Дж. Гелбрейта, на думку якого, влада над приватних власників капіталу переходить до так званої "техноструктури", і робиться висновок про неминучість переходу влади від приватних власників до корпорацій, організації [2].

Для української економіки найбільш типовим є корпоративно-номенклатурне або "тіньове" походження приватної власності. Економічними наслідками цього явища є: по-перше, орієнтація приватних власників і підприємців на номенклатурно-корпоративну або напівлегальну модель економічної поведінки; по-друге, висока значимість неформальних соціально-економічних зв'язків між різними корпоративними структурами та всередині них; по-третє, відчуження працівника й інших громадян від власності, що нале-

жить приватним особам, виявляється вищим, ніж в розвинутих країнах, адже форми демократичного контролю, участь в управлінні розвинені набагато менше. Така специфіка приватної власності формує особливий тип приватної власності, суттю якої в новій економіці є всебічна залежність дрібної приватної власності і її номенклатурно-корпоративний характер.

Остання чверть ХХ в. і початок ХХІ в. — час становлення нової економіки, що проявляється як фінансова економіка з владним, монопольним контролем фінансових структур і рентою як основною формою доходу; як інформаційна економіка, що характеризується подоланням часу й простору через можливість контролю з центру за збором і переробкою інформації, привласнення її, та можливістю приймати глобальні рішення, що впливають на основні параметри світової економіки. Нова економіка характеризується наявністю так званого "власницького ефекту", що знаходить прояв в об'єктних відносинах (власність на гроші, фінанси, на інформацію, рішення) [3, с. 112].

Разом з тим, унаочнюються роль, функції та можливості трансформації інституту власності за умов якісних перетворень, що відбуваються в процесі зміни індустріального типу економіки постіндустріальним, інформаційним. Йдеться про надзвичайну складність механізмів реалізації відносин, які охоплює інститут власності та можливість розглядати цей інститут як статий і, водночас, мінливий, такий, що здатний до саморозвитку, а отже, і до появи нових якісних форм прояву та реалізації, до трансформації сутності правил і норм поведінки суб'єктів економічних відносин, які в ньому виражені [4, с. 133].

Нова економіка впливає на структуру інституту власності як складну багаторівневу систему, у рамках якої виділяються територіальні, галузеві та міжгалузеві рівні власності, починаючи з муніципальних і до національно-державних, міждержавного та транснаціональних. Результатом такого впливу є багатосуб'єктність власності, що не лише розширює й ускладнює внутрішню структуру суб'єктів власності, але й вносить істотні корективи у її зміст.

По-перше, зміни, що відбуваються в новій економіці, зачіпають перелік та склад об'єктів державної власності, змінюються цілі державної участі в економіці та принципи регулювання.

По-друге, відбувається зростання обсягів і значення об'єктів споживчого та споживчо-виробничого призначення. Це — електротехнічні, електронні, інформаційні, транспортні, житлово-побутові й інші засоби, у яких втілюються досягнення наукового, технічного, технологічного, виробничого та інтелектуального прогресу. Функції власності на об'єкти подібного роду проявляються не лише в поліпшенні умов і підвищенні якості життя, але й у створення передумов задоволення основних потреб ряду соціальних груп, інтереси яких не пов'язані або мало пов'язані з підприємницькою діяльністю, з володінням засобами виробництва.

По-третє, спостерігається зростання ролі відносин інтелектуальної власності. Продукт інтелектуальної праці як об'єкт власності є специфічним, оскільки головними засобами його виробництва виступають інтелектуальні, творчі здібності людини. Інтелектуальна діяльність — це широкий спектр видів духовної, наукової, технічної та технологічної творчості, а отже, в рамках нової економіки формується особлива верства власників-інтелектуалів. Головними суб'єктами власності в новій економіці стають не реальні власники, а власники-інтелектуали. Процес перетворення ідеї в матеріальні та духовні цінності, як і самі ці цінності, є основою появи різних способів присвоєння залежно від цілей, особливостей виробництва та необхідних для цього ресурсів.

По-четверте, неоднозначною є зміна значимості впливу влади на інститут власності. Аналіз наведених вище характеристик дозволяє навести інституціональні особливості взаємодії влади та власності в умовах нової економіки:

1. Стійке домінування влади над власністю як на макро-, так і мікрорівні їхньої взаємодії. Якщо на макрорівні різноманітність відносин власності формується на основі використання командних інструментів, тобто шляхом формального перетворення колишньої державної власності (шляхом приватизації), то на мікрорівні власність не знаходить адекватного механізму реалізації та зводиться до комплексу прав формального розпорядження сукупністю господарських ресурсів.

2. Нерозмірність податкового тягара можливостям процесу відтворення відносин власності. Власність реалі-

зується, насамперед, у процесі участі власника факторів виробництва в сукупному фінансовому результаті діяльності. Якщо така участь не залишає власнику факторів виробництва коштів, необхідних для розвитку виробництва, то відносини власності не відтворюються в розширеному масштабі. Потреби влади (в даному разі податковий тягар) беруть гору над потребами відтворення власності; взаємодія обох феноменів переходить у режим конфлікту.

3. Відсутність соціально-економічного механізму захисту відносин власності. Власність представляє собою особливу локальну систему відносин присвоєння та відчуження, кожний елемент якої має потребу в захисті. В умовах виходу із трансформаційної кризи найменш захищеною є дивідендна участь акціонерів у прибутку корпорації, їхній доступ до достовірної інформації та участь у стратегічному управлінні.

4. Спадкоємність взаємодії влади та власності стосовно попередньої системи господарювання. Влада прагне управляти власністю як на макро, так і на мікрорівні їхньої взаємодії. Цьому сприяє триваючий процес перерозподілу прав власності, у якому протидіючі сторони апелюють до влади, шукають її заступництва; тим самим відтворюються умови патронажу влади над власністю. Політичне рішення даної проблеми означає вихід влади за межі активної участі в процесі перерозподілу прав власності.

5. Затягування зазначеного вище політичного рішення прирікає владу на інституціональне переплетення із власністю. У цьому випадку формуються умови для реалізації тенденції до відтворення їхнього поєднання, котре описується формулою "влада — власність, втілена в одній особі".

По-п'яте, істотно й неоднозначне значення для змін відносин власності має посилення відособленості обороту грошового й фінансового капіталу як об'єкта власності. Це обставина, розширюючи можливості переливу й міграції капіталу, можуть сприяти розвитку інвестиційних процесів, глобалізації економічних зв'язків. Зворотню стороною цього процесу є можливість росту спекулятивного капіталу, переміщення більших грошових мас, здатних дестабілізувати економічну ситуацію, як в окремих країнах, так і цілих регіонах, про що свідчать фінансові кризи останніх років.

Розвиток нової економіки пов'язаний також із правами на володіння "нематеріальними" активами. Активами і джерелами державних доходів є власність держави на немайнові права. Мова йде про право ліцензування видів комерційної діяльності, торговельних марках з використанням державної символіки, а також електронних баз даних тощо. У новій економіці матеріальна основа об'єктів власності трансформується в нематеріальну. Ринкові маніпуляції з нематеріальною власністю стають у багато разів прибутковішими за будь-які маніпуляції з матеріальними ресурсами. Саме з нематеріальними активами пов'язується можливість забезпечення конкурентної переваги на ринку. У перспективі саме власність на немайнові права може стати переважною в структурі економічних активів.

Разом з тим, нематеріальний характер об'єктів власності знімає з порядку денного поняття володіння як фізичного володіння матеріальним предметом, фактичного панування над об'єктом. Замість нього — доступність і популярність, котрими можуть розпоряджатися необмежена кількість суб'єктів через необмеженість об'єкта в просторі (особливо це характерно для інтелектуальної власності). Розпорядження як право власника визначати юридичну долю об'єкта власності допускає надання правовласником свого права широкому колу осіб одночасно, не втрачаючи статусу правовласника.

Під впливом нової економіки спостерігаються істотні зрушення в реалізації прав власності. Відбувається розмивання прав власності. Цінність об'єкта права знижується для суб'єкта, тому що потік очікуваних доходів повинен дисконтуватися по вищій ставці відсотка, що враховує ризик експропріації.

Ще одна особливість інтелектуальної власності, що проявляється в економіці нового типу, полягає в тому, що капітал, користуючись інститутом інтелектуальної власності, обмежує розвиток "економіки знань" за декількома напрямками:

— по-перше, виробництво знань, як і підготовка творчих працівників (фахівців), підпорядковані інтересам самозростання капіталу. Творчі здатності та знання спрямовуються в сфери, де отримуваний прибуток є найвищим. Та й

у реальному секторі потенціал інтелектуальної праці підпорядкований інтересам корпорацій;

— по-друге, інститут приватної інтелектуальної власності, забезпечуючи працівникам творчої праці порівняно високу винагороду, означає "покупку" капіталом фахівців і професіоналів, перетворює їх у привілейований стан і є коштом служіння інтересам капіталу;

— по-третє, цей факт стримує залучення значної частини потенційних інтелектуальних ресурсів населення в суспільне виробництво;

— по-четверте, інститут інтелектуальної власності слугує найбільш розвиненим країнам для зміцнення їхнього монопольного становища в сфері міжнародного руху знань та інформації.

Як бачимо, інститут інтелектуальної власності є складною, мінливою, постійно поповнюваною системою правових, інституціональних та економічних норм.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що досвід розвитку національного господарства більшість країн наочно демонструє прискорення темпів трансформації різних інститутів, особливо інституту власності. Переплетення індивідуальних і сукупних власників, рівнів власності, зростання складності і розмаїтості її об'єктів, специфіка різних сфер економіки створюють можливість та потреби становлення різноманітних форм власності, визначають їхню динаміку й трансформацію. Отже, підсилюється розширення масштабів відносин власності, розмаїтість форм і їхня взаємодія.

Нова економіка сприяє формуванню структури інституту власності як складної багаторівневої системи, у рамках якої виділяються територіальні, галузеві та міжгалузеві рівні власності, починаючи з муніципальних і до національно-державних, міждержавних і транснаціональних. У результаті власність фактично стає багатосуб'єктною, що розширює та ускладнює внутрішню структуру власності і вносить додаткові аспекти у її зміст.

При цьому важливим є факт впливу трансформації інституту власності, розвитку її сучасних інституціональних форм на якісний стан суспільства, характер змін у системі економічних та соціальних відносин. Такі зміни, відбиваючи процеси збагачення та урізноманітнення системи потреб, інтересів і можливостей суб'єктів відносин власності, породжують нові форми їх взаємодії, у тому числі з державою, трансформують та насичують новим змістом функції останньої та цілі її економічної політики.

Література:

- Капелюшников Р. Право собственности (очерк современной теории) / Р. Капелюшников [Электронный ресурс] // Отечественные записки. — 2004. — № 6. — Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2004/6/2004_6_10.html
- Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт [Электронный ресурс]. — М.: ООО "Издательство АСТ", 2004. — Режим доступа: <http://gmarket.ru/laboratory/basis/5021/5029>
- Рязанова О.Е. Трансформация института собственности в условиях глобализации экономики / О.Е. Рязанова. — М.: Из-во МГОУ, 2008. — 226 с.
- Зайцев Ю.К. Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень) : навч. посіб. / Ю.К. Зайцев, В.С. Савчук. — К.: КНЕУ, 2011. — 337.

References:

- Kapelyushnikov, R. (2004), "Property right (essay of modern theory)", *Otechestvennye zapyski*, vol.6, [online], available at: http://magazines.russ.ru/oz/2004/6/2004_6_10.html (Accessed 8 April 2015).
- Galbraith, J. (2004), *Novoe industrial'noe obschestvo* [The New Industrial State], Izdatel'stvo AST, Moscow, Russia.
- Ryazanova, O.E. (2008), *Transformatsiya instituta sobstvennosti v usloviyakh globalizatsii ekonomiki* [Transformation of property institution in the globalized economy], MGOU, Moscow, Russia.
- Zaytsev, U.K. (2011), *Suchasna politychna ekonomiya (problemy ta instytutsional'ne pole predmeta i metodologii doslidzhen)* [Modern political economy (problems and institutional field of subject and research methodology)], KNEU, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2015 р.